

Ugry Bálint

ANTON ERHARD MARTINELLI, RABL KÁROLY ÉS A JÁSZKUN KERÜLETEK SZÉKHÁZA

A könyvünk címlapján szereplő, 19. század eleji jászberényi látképen – a Nagyboldogasszony templomtól és a Zagyván átívelő köhídtől balra – kétszintes épület tömbje emelkedik ki az alacsony lakóházak sorából. Az ábrázolás a helyi szücsceh által kiadott mesterlevél fejrészén látható. Minden bizonnyal arról az épületről van szó, amelynek kiképzéséről e régi, sematikus rajz nem árul el sokat, de ma is Jászberény városképének meghatározó része. Az Anton Erhard Martinelli bécsi építész (1684–1747) által tervezett épületben 1876-ig működött a három jászkun kerület (Jászság, Nagykunság és Kiskunság) székháza: 1745 után majd másfél évszázadig itt gyakorolták a kiváltságukat visszanyert – jobban mondva azokat ismét megváltott – kerületek közigazgatási és igazságszolgáltatási autonómiájukat. Az egykori Jászkun Kerületi Székház (ma: Városi Bíróság) a többszöri átalakítások (1780–1782, 1827, 1888) miatt mára szinte egyáltalán nem árulkodik annak a kornak építészeti stílusáról, amelyben született. Mai, sokkal inkább klasszicizáló–historizáló képe a magyarországi és közép-európai barokk egyik legjelentősebb építészenek, Anton Erhard Martinellinek tervei alapján 1741-ben elkészült épület alapjain jött létre. A következőkben kora – az uralkodói és az osztrák főúri körök által – egyik legfoglalkoztatottabb mesterének életpályáját bemutatva helyezzük el abban Martinelli e kesei munkáját. Az épület nem véletlenül Jászberény városának centrumában kapott helyet, hiszen nemcsak a Jászság, hanem a Jászkun Kerület központja is volt. Írásunk második – az elsőnél némileg hosszabb – részében azt mutatjuk be, miként töltötték be a térség közigazgatásában és központi bíraskodásában szerepüket az épület egyes terei. Utolsó nagyobb fejezetünket annak az építőmesternek szenteljük, akinek a Hármaskerületi Székháza mai képét köszönheti.

Anton Erhard Martinelli császári építőmester

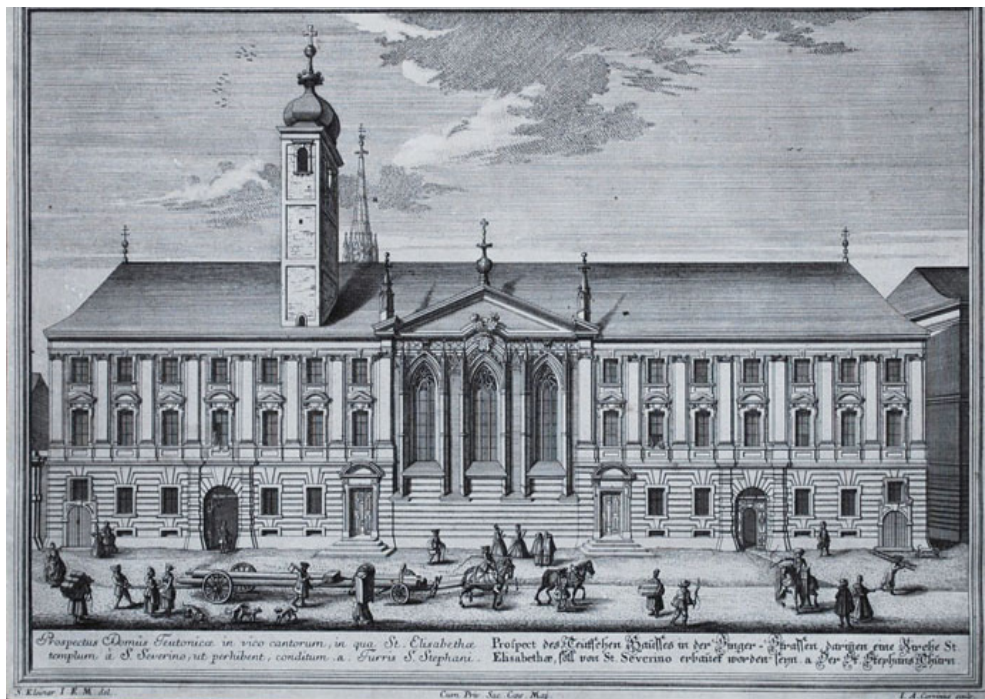
A lombardiai Como városából származó Francesco Martinelli (1651–1708) építőmester legidősebb fia, Anton Erhard 1684-ben Bécsben látta meg a napvilágot. Ugyanebben az esztendőben XI. Ince pápa felhívására a Habsburg Monarchia, a Velencei Köztársaság és a Lengyel Királyság létrehozta a Szent Ligát, hogy hadait egyesítve a törököt végleg kiűzze Európából. (Egy évvel korábban Kara Musztafa oszmán nagyvezír még Bécs falait ostromolta.) Anton Erhard Martinelli apja annak az itáliai építészkolóniának volt megbecsült személyisége, amelynek tagjai a 17. század folyamán a császárvárosban telepedtek le, és ott udvari, egyházi és főúri megbízásokon dolgoztak. Anton Erhard az építésmesterségben való jártasságát apja műhelyében szerezte. Befolyásos személyiségekből álló, széles megrendelői körét azonban nem csak apja jó hírnevének köszönhetette. A huszonöt éves Anton Erhard 1709-ben az uralkodói udvar egyik legmagasabb főméltóságáig, az udvari főmarsalli tisztségig jutó Adam Franz von Schwarzenberg herceg (1680–1732) uradalmi tisztartójának leányát,

Az egykori Jászkm Kertületi Székház a két világháború között (Építészeti képe napjainkig nem változott)

Maria Rosina Josepha Adamot vette feleségül. Pályája inentől kezdve meredeken ívelt felfelé: egyszerű kőművesmesterből a császárváros és környéke elismert építésvezetője lett. Nem csak a Schwarzenberg család, hanem az ő kapcsolataik révén számos osztrák főrend bízta meg tervek készítésével, saját világi és egyházi építkezéseik felügyeletével. Egyes források szerint már az 1710-es évek közepén, mások szerint valamivel később udvari építőmesterré (*Hofmaurermeister*) nevezték ki.

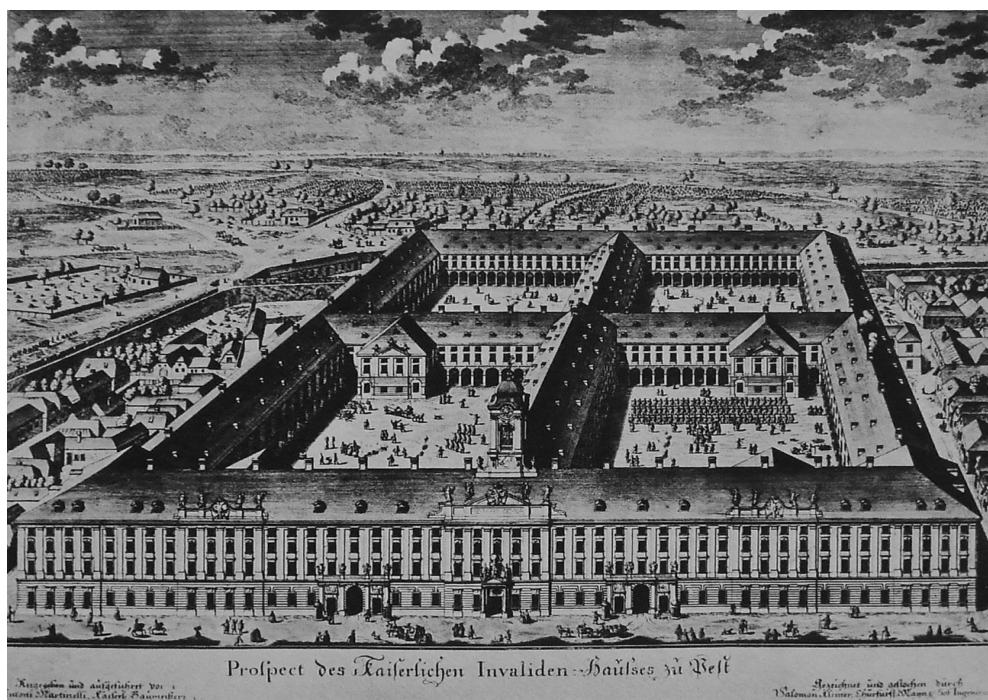
Martinelli szintén a 18. század elején került kapcsolatba a Német Lovagrend (*Deutscher Orden*) nagymesterével, Ferenc Lajos pfalz-neuburgi herceggel (1664–1732), aki már ekkor boroszói érsek volt, később trieri majd mainzi érsekként a birodalmi választófejedelemek sorába emelkedett. A Német Lovagrend osztrák tartományának vezetője, a rend nagykomturja (a nagymester helyettese), Guido von Starhemberg gróf (1657–1737) több templom tervezését és építkezéseinek irányítását bízta Martinellire: ekkor épültek fel a rend templomai az alsó-ausztriai Traiskirchenben, Spannbegben és Enzersdorfban. Bár szinte biztosnak tűnik, hogy a Német Lovagrendnek nem volt köze ahhoz, hogy Martinellire esett a választás a jászberényi épület tervezőjének kiválasztásakor, ne feledjük, hogy a három jászkun kerület 1702 és 1731 között a lovagrend tulajdona volt, miután I. Lipót német-római császár és magyar király zálogba adta a visszafoglaló háborúban Starhemberg hadvezérletével aktívan részt vevő rendnek. A Német Lovagrend 1720-ban Martinellit bízta meg a *Stephansdomt*ól

Salomon Kleiner: A Német Lovagrend bécsi temploma (*Deutschordenskirche*) és rendháza a barokk átépítés után, 1733

néhány lépésnyire álló bécsi templomának (*Deutschordenskirche*) és rendházának barokk átépítésével. Ezzel egy időben Martinelli a korszak legjelentősebb udvari mestereinek, Johann Bernhard Fischer von Erlachnak (1656–1723) és Johann Lucas von Hildebrandtnak (1668–1745) munkatársaként a bécsi *Karlskirche* és az annak közvetlen szomszédságában épülő Schwarzenberg nyári palota építészeti vezetőjeként tevékenykedett.

Martinelli 1727-ben érkezett Magyarországra, hogy vezénylete alatt fejeződjék be a pesti Invalidus-ház építése. (Az épület napjainkban a Városház, a Gerlóczy és a Bárczy István utcák valamint a Deák tér közti, csaknem 40 000 m²-nyi területet foglalja el; a régi pesti Városháza 19. század végi lebontása után a budapesti Főpolgármesteri Hivatal kapott benne helyet.) A pesti katonakórház felépítéséhez szükséges 157 000 rajnai forintos alapítványt – a mai történeti kutatások szerint korántsem matuzsálemi, de saját korában mindenképpen

Salomon Kleiner: A pesti Invalidus-ház (ideális) képe, 1739. (A hátsó épületszárnyak a városi magisztrátus protestálása miatt nem épülhettek fel.)

magas kort megélő – Széchényi György (1605/6–1695) esztergomi érsek tette 1692-ben. Az építkezések mégis jóval később kezdődtek meg. A bécsi Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) által az 1715–16-os évek során megszerzett pesti telkeken Fortunato de Prati (1682 k.–1738) – szintén itáliai (trentói) származású – kamarai mérnök tervei szerint kezdődtek meg az alapozási munkálatok 1716 nyarán. A falazási munkákat 1723-ban az érseki alapítvány kimerülése miatt felfüggesztették.

Az újabb anyagi források megszerzése után az építkezések vezetését Martinelli vette át, akit az Udvari Haditanács választott bizottsága 1727. december 3-i instrukciójával Pestre küldtek. A meglehetősen kevés eredményt felmutató helyzet felmérése után Martinelli újabb terveket készített, amelyeket az uralkodó (III./VI. Károly) és tanácsadói 1728 tavaszán hagytak jóvá. A következő időszakban Martinelli nem tudta mindig személyesen felügyelni az Invalidus-ház építkezéseit, mert egyéb munkái (többek között Bécsben, a csehországi Wittingauban és Érsekújváron dolgozott) elszólították Pestről. Az építkezés azonban így is megfelelő ütemben haladt: 1738-ban már készen állt a főhomlokzati (nyugati) és a vele párhuzamosan haladó udvari középzsárny, valamint a kettőt összekötő három épületraktus, köztük az intézmény templomával. Ez lényegében a mai képpel egyezik meg, hiszen a további építkezéseket a félköríves városfalat megbontani és áthelyezni nem kívánó pesti városi magisztrátus döntése megakadályozta. (Így a kötetben közölt metszet árulkodik arról az ideális képről, amelyet a komplexum mutatott volna, ha nem gátolják teljes felépülését.) A további építkezések 1742-ben zárultak le.

A pesti Invalidus-ház építkezéseivel egy időben, minden bizonnyal az Udvari Haditanács megbízásából készítette el Martinelli 1734-ben a később a Jászkun Kerület Székházának helyet adó épület terveit. A Német Lovagrendtől a pesti Invalidus-ház 1731-ben vásárolta meg a jászkun területek birtokjogát. Az új földesúr jászkun (katonai) intézősége számára emelt épület 1741-ben készült el.

Újabb művészettörténeti kutatások bizonyították, hogy a hajósi érseki kastélyt és a balászfalvi görög katolikus püspöki központ épületeit nem Martinelli tervezte. Utóbbi tervei elkészítésével például Martinelli szintén építész öccsét, – a nála egyébként jóval fiatalabb – Johann Baptistot (1701–1757) bízták meg. Anton Erhard Martinelli hatvanhárom évesen, 1747. szeptember 15-én halt meg Bécsben. Valószínűleg az ottani Orsolyita-templomban (*Ursulinenkirche*) nyugszik, ugyanis a rend tanító apácája volt leánya, Maria Anna Theresia. A kutatás jelenlegi állása szerint úgy tűnik, hogy Martinelli az egykori Magyarország területén a pesti Invalidus-ház mellett csak a jászberényi épületet tervezte, valamint az érsekújvári kaszárnya átépítését irányította, szintén a bécsi Udvari Haditanács megbízásából. E jelentőségéhez mérten érdemli meg a jászberényi Jászkun Kerületek Székháza, hogy a kutatás figyelmét ráirányítsa, és most e kötetben külön tanulmányt szenteljünk neki.

A pesti Invalidus-ház jászkunsági földesurasága (1731–1745) és Martinelli épülete

A Jászkun Kerületnek a pesti Invalidus-ház földesurasága alatt töltött időszakának monografikus igényű feldolgozása a jászberényi születésű és a jászkunok kora újkori történetével élethossziglan foglalkozó történész, Kiss József (1916–2001) tollából született meg (*A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731–1745*. Budapest, 1992.). Ebben az összefüggésben ugyanó vizsgálta – komoly, többszöri bécsi levéltári feltárómunka során – Anton Erhard Martinelli bécsi építész munkásságát is (Anton Erhard Martinelli a barokk építészlet élvonalában. In: *Jászsági Évkönyv*, 1995. 81–110.). Tanulmányunk így nem lehet más, mint e gazdag hagyaték alázatos kezelése, annak mindenképpen csak másodrangú kivonata – a művészettörténész „prizmáján” való átszűrése. (A pesti Invalidus-ház építéstörténetének 1930-ban – a mai tudományosság kritériumainak is remekül megfelelő – monográfiát szen-

telő Schoen Arnold sajnos nem foglalkozott Martinelli jászberényi épületével, annak terveit sem kutatta. Martinelli jászberényi terveinek feltárása, amennyiben azok fennmaradtak, további bécsi kutatásokat igényel.)

Mivel a vizsgált épület a jászkun autonómia helyreállításának szimbólumaként, annak egyfajta emlékműveként is értelmezhető, jelentőségének magyarázatához röviden be kell mutatnunk azt az időszakot, amikor a jászkunság önállóságát elveszítve a Német Lovagrend majd az Invalidus-ház földesurasága és így azok igazgatási és bíraskodási fennhatósága alá kényszerült. Ez az intervallum a magyarországi felszabadító háborúk (1685–1699) lezárulta utáni szűk ötven esztendő.

Már az 1699-es kamarai összeírás is a Jászkun Kerület eladatását készítette elő. A korábbi évtizedekben jelentős lakosságvesztést elszenvedő, nagy kiterjedésű koronabirtok túl kevés adófélvel rendelkezett (alig 1500 család). A zálogba adott területek ezek után ráadásul nemcsak a teljes földesuraságot élvező lovagrendnek voltak kötelesek adót fizetni, hanem az uralkodónak is, a lovagrend által követelt földesúri árenda pedig a korábban a nádornak fizetett cenzusnak a nyolcszorosa (!) volt.

Így nem lehet csodálni, hogy az 1703-ban kitört Rákóczi-szabadságharcban a jászok és a kunok Rákóczi oldalára álltak, aki már ezen év októberében visszaállította jogaikat. Ez azonban csak átmeneti állapot volt: 1710-től ismét a Német Lovagrend gyakorolta a területek fölötti földesuraságot, amely időszakban a területek vezetésével megbízott főkapitányi tisztelet a lovagrend által kihelyezett földesúri adminisztrátor töltötte be. (Korábban és a redempció után a nádor fennhatósága alatt álló kerületek élén a nádori főkapitány állt.) A területen élő lakosság ellenállása megakadályozta a robotszolgáltatásra épülő majorsági gazdálkodás bevezetését, s így a terület nem váltotta be a lovagrend számára a hozzá fűzött reményeket, amiért kérvényt nyújtottak be az udvarban a Hármaskerület továbbadására.

A lovagrendnek elzalogosított Jászkun Kerület 1731-ben új földesúr, a pesti Invalidus-ház fennhatósága alá került, miután 1730. május 11-én az uralkodó az Udvari Haditanács javaslata alapján hozzájárult az adásvételhez. Ezzel együtt részben helyreállt a Hármaskerület igazgatási és bíraskodási autonómiája. Az új tulajdonos beiktatása országgyűlés hiányában 1741-ig függőben maradt, így a földesúri jogok jó ideig nem nyertek országgyűlési jóváhagyást. Ez nem jelentette azonban a terület autonómiájának teljes visszaállítását. Amikor az országgyűlési jóváhagyás megtörtént, a Jászkun Kerület az újonnan megválasztott és kinevezett nádor, Pálffy János támogatásával mozgalmat indított régi jogainak visszaszerzéséért. Ennek eredménye volt az 1745-ös önmegváltás (redempció). De ne siessünk előre. Vizsgáljuk meg, mit jelentett a közigazgatás, bíraskodás és épületünk felépítése szempontjából az Invalidus-ház földesurasága.

„A viszonylagos autonóm igazgatás tette lehetővé annak megszervezését is, hogy anyagi terhek vállalásával 1734-ben saját költségükön építsék fel a Hármaskerület közös székházát Jászberényben.” (Bánkiné Molnár Erzsébet: *A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876*. (2. kiad.), Debrecen, 1996. 17.) E vezérfonalként hívott megállapítást – annak ellenére, hogy az teljes egészében helytálló – elsősorban Kiss József kutatási eredményei nyomán – mindenképp árnyalnunk szükséges. Minden bizonnyal az Udvari Haditanács javaslatára az Invalidus-ház kezdeményezte már 1731-ben, hogy a három kerületi székhelyen (Jászberény, Karcagújszállás, Kiskunhalas vagy Kiskunfélegyháza) egy-egy katonai jellegű, igazgatósági

székház épüljön, amelyek az idegen katonaság elszállásolásának helyéül is szolgáltak volna. Kiss Józsefnek a bécsi *Kriegsarchiv*-ban folytatott kutatásai igazolták, hogy a jászberényi épület (a két másik kerületi székház – ekkor még – nem épült fel) eredetileg a földesúri tisztikar elhelyezését szolgálta, s ugyan valóban a Jászkun Kerület igazgatásának központi helyszíne volt, de még nem az 1745-ben megváltott autonóm igazgatásé. Nem véletlen, hogy a város elöljárói erősen protestáltak a székház és kaszárnya felépítése ellen, különösen akkor, amikor nyilvánvalóvá vált az is, hogy az építkezés anyagi terheit a helyi lakosságnak kell majd viselnie. A Jászkun Kerület helyi vezetői természetesen hallani sem akartak az új épület urasági rezidencia vagy laktanya jellegéről. A jászberényi városi magisztrátusnak nagy szerepe volt abban, hogy az épület tulajdonjogát végül a Jászkun Kerület szerezte meg, s az nem vált az idegen katonaság lakhelyévé. Azt azonban nem tudták megakadályozni, hogy a földesúr kihelyezett hivatalai és azok vezetői beköltözzenek a székházba. Csupán néhány évnek kellett azonban eltelnie addig, amíg valóban az önállósodott közigazgatás és bíraskodás központjává válhatott a Hármas Kerület székháza.

Kik voltak azok a tisztek, akik (hivatalai) számára a jászberényi székház felépült, akiket a földesúr nevezett ki hivatalukba, és kik voltak az igazgatás és bíraskodás helyi vezetői, akik a földesúr beleszólása nélkül kerültek tisztségükbe? A pesti Invalidus-ház az Udvari Haditanácsnak és a budai Főhadbiztosságnak, illetve az Udvari Kamarának alárendelve működő, középfokú közigazgatási és bírósági szerv volt. Az Invalidus-ház által kihelyezett végrehajtó hivatalnokok s egyben a Hármas Kerület élén a földesúri adminisztrátor állt. A tisztséget 1731-től 1733-ig báró Orczy István Heves–Külső-Szolnok megyei alispán, majd tíz évig (1733–1743) a korábbi szegedi főbíró, a helyi vezetés által gyűlölt Podhradszky György, végül a redempcióig hátralévő két évben (1743–1745) Gosztonyi István heves–külső-szolnoki táblabíró töltötte be. A Szegedről érkezett Podhradszky György már berendezhette hivatalát az újonnan felépült székházban, de valószínűleg ő és családja sosem lakott ott. (Kezdetben egy jászberényi vendégfogadóban helyezték el őket, majd az 1730-as évek második felében az *Udvari Comissio* által kiutalt 2000 forintból lakóház épült számukra a városban.) Az egi Gosztonyit valószínűleg az új székházban szállásolták el, s hivatala is itt működött a kancelláriával és a kincstárral együtt. A földesúri adminisztrátor alatt a hierarchiában a titkár állt (ez időben Strasser József majd Fitzgerald Mihály), aki lényegi és formai ügyintézővel egyaránt foglalkozott. Továbbá minden kerületben egy-egy adószedő működött. A szintén a földesúr által kihelyezett urasági ügyész (Szalay István) a három kerület bírósági ügyeiben ítélkezett, amennyiben azok a községi és/vagy mezővárosi igazságszolgáltatás intézményeiről (az *oppidum* tanácsa, az ún. falu színe) fellebbezésre kerültek. Ő is alá volt azonban rendelve a földesúri adminisztrátornak, aki a középszintű bíraskodás élén (is) állott. Az urasági ügyész esküdtekkel közösségben rendezett – valószínűleg rendszertelenül működő – ítélőszékét a '40-es években már az új épületben tarthatta. A földesúr, illetve a bécsi felsőbb szervek által kinevezett tisztviselők miatt tehát 1745-ig nem lehetett szó teljesen autonóm önkormányzat kiépítéséről a Hármas Kerületben: következésképpen az igazgatás és bíraskodás kihelyezett vezetői és hivatalaik számára készült Martinelli épülete.

De mégsem csak az ő számukra. A Hármas Kerület igazgatási és bírósági autonómiája már ebben az időszakban is visszanyert valamit az 1701-ben elvesztett önállóságból. A helyhatósági tisztviselőket több jelölt közül választották meg többségi szavazattal (ekkori-

ban nyilvános, szóbeli, ún. közfelkiáltásos szavazással) a kerületi, a mezővárosi és a községi közgyűléseken. Ebbe az Invalidus-ház által kinevezett földesurasági tisztek nem szóltak bele. A közigazgatási hierarchiában második helyen álló összkerületi alkapitányt és az alatta elhelyezkedő tisztségeket, például a kerületi kapitányokat a kerületi gyűléseken választották. A városok és falvak bíráit és esküdeit is a helyi közgyűléseken választották meg és iktatták hivatalukba. Ahogy Kiss József helyesen megállapította: ez a viszonylag szabad helyhatósági autonómia a szabad királyi városok jogállásához hasonlított. A Hármaskerület vicekapitánya hivatalát élethossziglan vagy nyugdíjazásáig viselhette. Vizsgált korszakunkban Morvay Mihály volt a Jászskun Kerület alkapitánya, akit 1730. május 1-jén választottak meg, s tevékenysége 1743-ig mutatható ki a forrásokban. Morvay vicekapitányi hivatala, annak utolsó éveiben már minden bizonnyal az új székházban kapott helyet, ahogy a jászok kerületének kapitányáé is. Ezen utóbbi tisztséget ebben az időszakban többen is viselték: 1731-től 1735-ig Molnár Mihály, 1735 nyarától 1736 őszéig Kovács Ferenc, a következő évben Nagy Mátyás, 1738–39-ben megint Kovács Ferenc, végül 1739-től 1745-ig ismét Nagy Mátyás. Közülük a Nagy Mátyás által vezetett (második) hivatal is a székházban működhetett 1741 után. Míg az épület kezdeti korszakának „lakóiról” és hivatalairól, helyiségeinek szerepéről csak hipotézisek szintjén nyilatkozhatunk, addig a székház tereinek funkciójáról a megváltás, majd az átépítések utáni időszakból – főleg egy a 19. század elején született felvételi rajz alapján – sokkal több bizonyosat mondhatunk. Minderről azonban később.

Az épület

Az építész életművét, a történelmi háttérrel, az építés körülményeit és az épület kezdeti (1741–1745) rendeltetését bemutatva irányítsuk végre tekintetünket magára a székház épületére. Noha – mint azt a korábbiakban megjegyeztük – nincsenek a kezünkben Martinelli eredeti tervei, és tudjuk, hogy a kerületi székház többszöri átalakítások során nyerte el mai formáját, mégsem tűnik lehetetlennek, hogy (óvatos) rekonstrukciós kísérletet tegyünk, s megmutassuk annak eredeti építészeti képét. A legfőbb okunk erre a következő: Kiss József az egykori bécsi katonai kormányzserv levéltárában megtalálta a Martinelli által benyújtott mérnöki tervezetet és előzetes költségbecslést. (*Kriegsarchiv, Inv. Hofkriegsrat, Reg. Inv. 1734. Nr. 55. fol. 1–3.*) Ebben az építész meghatározta a készülő épület paramétereit. Az U alakú, belső udvaros épületet Martinelli egyszintesként írta le, amelynek alagsorában börtönöket, raktárakat és konyhát, padlásán pedig tárolóhelyiségeket létesítettek. E szerint tehát a székház eredetileg földszintes épület volt. A szűcsceh által kibocsátott mesterlevélen látható ábrázolás alapján igazolható, hogy az épület a 19. század elején már emelettel rendelkezett, és nem az 1827-es átépítéskor bővült a felső szinttel. Az emeletet a II. József-kori bővítéskor kapta meg a székház, mint az a timpanonon elhelyezett, az 1930-as években még olvasható kőtáblán is írva volt. A feliratot Blénessy János közölte először: „*II. József császár és magyar király uralkodása alatt ez az épület a jászok és kunok közügyeinek és jogszolgáltatásának intézésére Almásy Ignác királyi ispán és helytartótanácsos gondozásával az alaptól fogva megújított és megnagyobbított az 1782. évben.*” Ugyan ez eredeti, kétszintes kivitelezés mellett szólna, hogy a közigazgatás szerveinek és hivatalainak helyet adó terek (pl. az emeleti tanácsterem) nem hiányozhattak volna az első épületből sem, de ezek alapján úgy tűnik,

Jászberény központja egy 1819-es térkép 19. századi másolatáról. A főtéren a „Nagytemplom” és a „Város Ház” mellett a Jászberényi Kertek Székházának alaprajza látszik.

A középizaliti főpárkánya a Jászkun Kerület címerével és a két kőoroszlánnal

Az egykori kerületi börtön épületének kerítése, rajta a székház szobraival

hogy kezdetben e szobáknak és termeknek a földszinten kellett lenniük.

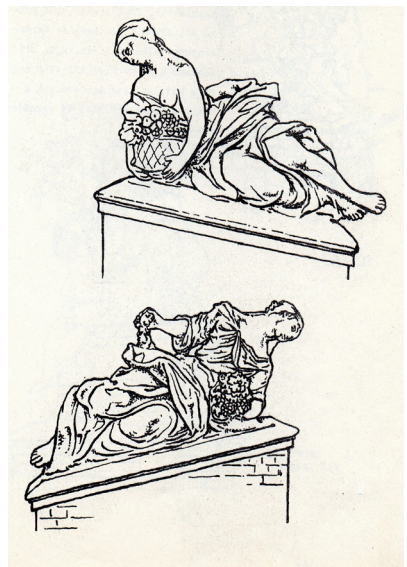
A rekonstrukciós kísérlethez nézzük meg az épület Martinelli által megszabott „mutatóit”: a főépület hosszúsága 22 öl (c. 42 méter), szélessége 3 öl (majdnem 6 méter); a két oldalszárny hosszúsága 8,5 öl (16,15 méter), szélessége 3 öl (5,7 méter) volt. Az oldalszárnyak szélességével kiegészülő homlokzat így majdnem 75 méter hosszban nyúlt el, és tekintélyesen „nézett” a város központi terére. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a főhomlokzat tengelyében már ekkor is állt a fal síkjából erőteljesen, mintegy másfél méterre kilépő középrizalit és alatta a főkapu, amely a reprezentatív, dór oszlopos átjárótérbe (kocsiszínbe) nyílt. A két emeletre vezető lépcsőkart a József-kori bővítéseknek köszönheti az épület. Egy 19. század eleji térképen jól megfigyelhető az U alakú, homlokzati középrizalitos alaprajz, amelyet az 1780–82-es átalakítás és a Rabl Károly által vezetett klasszicizáló átépítés is meghagyott.

Az 1780–82-es bővítéskor az emeletet kapó székház középrizalítja is újabb szinttel bővült. Az azt lezáró timpanont is ekkor emelték annak rokokó szobordíszével együtt. Az épület timpanonját mára elvesztette, ami a homlokzat középtengelyét némileg nyomottá, és kevésbé reprezentatívá tette. Napjainkban két „magyar bajuszos” oroslán látható rajta, illetve a Jászkun Kerület cimere. E három faragvány a 19. század második negyedében készülhetett. A timpanon elbontásával került le róla az eredeti szobordísz, amely szerencsére nem pusztult el. A kővázát 1827-ben a ferences templom melletti kertben állították fel, a többi szobrot a kerületi börtön udvari kerítésén helyezték el. Az évszám mutatja, hogy a klasszicizáló átépítéskor került le a timpanon az épület homlokzatáról. 1966-ban a börtön udvari kerítésén elhelyezett szobrokat és a kővázát a mai Fürdő utcai parkba szállították, ahol ma is láthatók.

A timpanont kőváza koronázta, rajta egy-egy nőalak feküdt, amelyek a terület termékenységét és bőségét szimbolizálták. Az egyik virág-, a másik gyümölcskosarat tart kezeiben. Szintén a régi épület

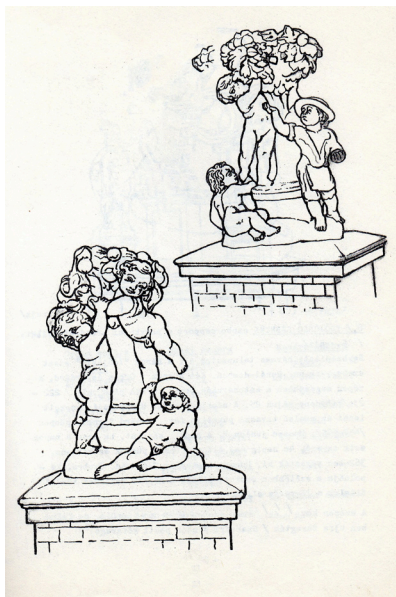
Rokokó kőváza a Jászkun Kerület Székházának timpanonjáról (ma a Fürdő utcai parkban áll)

A timpanon nőalakjainak Sáros András Miklós által készített rajza

*Vadászkürtös puttócsoportok a Jász-
kun Kerület Székházáról*

*Koszorút tartó puttók Sáros András
Miklós által készített rajza*

dísze volt a négy puttócsoport, de azok valószínűleg nem a timpanonon helyezkedtek el. Ezek ma ugyancsak a Fürdő utcai parkban láthatók. Az egykori épület dísze volt még a két pánt ábrázoló szobor. Ezek ma a homlokzathoz illeszkedő északi és déli kapu tetején, egy-egy posztamenten ülnek, és sípjaikon „játszanak”. Bár Kiss József hitt abban, hogy a szobrok Martinelli 1747-es halálakor már az épületet díszítették, ezt az elképzelését már csupán stíluskritikai alapon is el kell vetnünk. Kiss József a jászberényi szobrok készítőiként az Invalidus-ház homlokzati szobrait is faragó Johann Thenny és Johann Christian Mader neveit vetette fel. A pesti szobrok azonban sokkal erősebb kvalitást képviselnek a jászberényieknél. Utóbbiakat nagy valószínűséggel helyi mester vagy mestercsoport faragta, és azok 1782-ben vagy az azt követő években kerültek az épületre. Ha volt is a székháznak korábbi, Martinelli-kori szobordísze, az napjainkra sajnos elpusztult.

Hogyan nézhetett ki a Martinelli-féle épület főhomlokzata? A mai tizenegy axisú (4–3–4) homlokzaton már a barokk időszakban is valószínűleg tíz követeres ablak és a főkapu tagolta. A rizalit két földszinti ablaka ma félköríves záródású, a többi nyolc ablak egyenes lezárást kapott, úgy, mint az emelet ablakai. Nehéz megmondani, hogy az épület földszinti, homlokzati nyílásai kezdetben milyen lezárásúak voltak, az ablakok fölötti félköríves mélyedések talán az egykori félköríves záródásokra utalnak.

Végül essék néhány szó az építés menetéről. Az építkezésben való helyi és környéki részvétel megszervezése miatt lassan indultak a munkálatok. 1737-ben még biztosan nem volt beköltözhető része az épületnek. Az összközületi pénztár (*Cassa Domestica Districtualis*) költségfeljegyzési adatai arra utalnak, hogy az anyagbeszerzés, a szállítás és az építkezés üteme 1738–39-ben felgyorsult ugyan, de a következő években a területen tomboló pestisjárvány miatt megint visszaesett. Az építkezés 1741-ben még folyt ugyan, de az épület ekkor már helyet adott a hivataloknak. 1763-ban új épülettel bővült a székház: udvarán felépült a kerületi börtön. Ekkor számolták fel a székház alagsori börtöncelláit, s ezután ott kizárólag gazdasági tárolóhelyiségek lehettek. Az 1816-

ban született jászberényi látkép a börtönt is kétemeletes épületnek mutatja. Nem tudjuk, hogy ez az épület az 1780–82. évi bővítések során kapott-e emeletet, úgy, mint a székház, vagy már korábban is kétszintes volt. Azt megállapíthatjuk, hogy a megyei vagy kerületi börtönépületeknek „nem volt szokása” magasságban meghaladni a megyeház vagy a kerületi székház épületét, hiszen az építészeti képnek is ki kellett fejeznie a két épülettípus közti hierarchiát.

Hogy miért volt szükség a József-kori átépítésekre és bővítésekre, azt a kerületi hivataloknak és tereiknek a redempció utáni megsokasodása és egymástól való különválása magyarázza. Utolsó előtti fejezetünkben a közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek tereit mutatjuk be az új, immár kétszintes épületben.

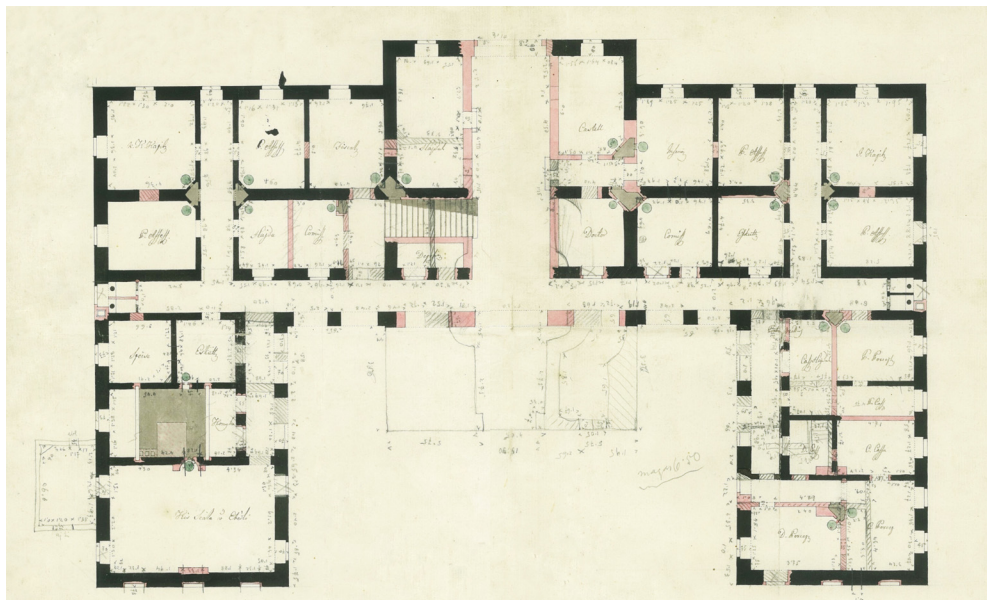

Pán szobra a Jászkun Kerület Székháza déli oldalkapujának tetején

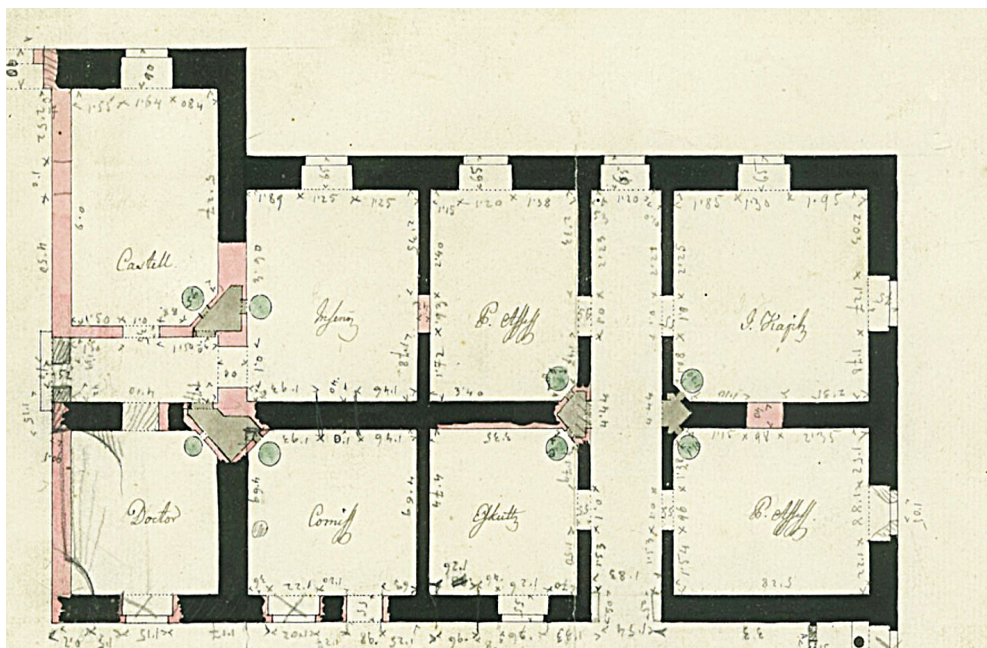
A Jászkun Kerület közigazgatása és igazságszolgáltatása (1745–1848). A székház mint az autonóm középszintű kerületi igazgatás központja

Az 1702-ben uralkodói felségjogon, újszerzeményi (*neoacquistica*) területként eladott Hármaskerület 1745-ben – komoly anyagi áldozatok árán – újból megváltotta szabadságjogait. Mária Terézia 1745. május 6-án Bécsben kiadott kiváltságlevelének pontjait, a „királyi *regulatio*” huszonnégy cikkét egy hónappal később a Jászkun Kerület központjában, Jászberényben hirdették ki ünnepélyes keretek között. A redempcionális oklevél pontjai határozták meg a kerületek jogi helyzetét, közigazgatásának régi-új rendjét. A kiváltságlevelben összefoglaltakat a magyar országgyűlés 1751. évi 25. törvénycikkelye erősítette meg. A Hármaskerület tisztségviselőit ezentúl maga választotta, egyedül a nádori főkapitányt nem, akit a nádor nevezett ki. A terület legfőbb bírója (ismét) a nádor, az országos ügyekkel összefüggő közigazgatási kérdésekben főhatósága az 1724-ben Pozsonyban felállított Magyar Királyi Helytartótanács lett. A Helytartótanács élén egyébként a korban – amennyiben a hivatalt betöltötték – *locumtenens*ként a nádor állt.

A Jászkun Kerület Székházának bővítését követően a radikális központosító törekvéseiről ismert II. József eltörölte a Hármaskerület önkormányzati autonómiáját: 1785-ben a Pesti Kerülethez csatolta, majd 1787-ben Pest–Pilis–Solt vármegyével egyesítette. Ez a kerületek szempontjából meglehetősen előnytelen állapot II. József halálával megszűnt, s 1790-ben minden visszatért az 1745-ben és 1751-ben rögzített viszonyokhoz. Sőt, II. Lipót – a józsefi jogsértést mintegy ellensúlyozva – megadta a Hármaskerületnek a rég óhajtott országgyűlé-

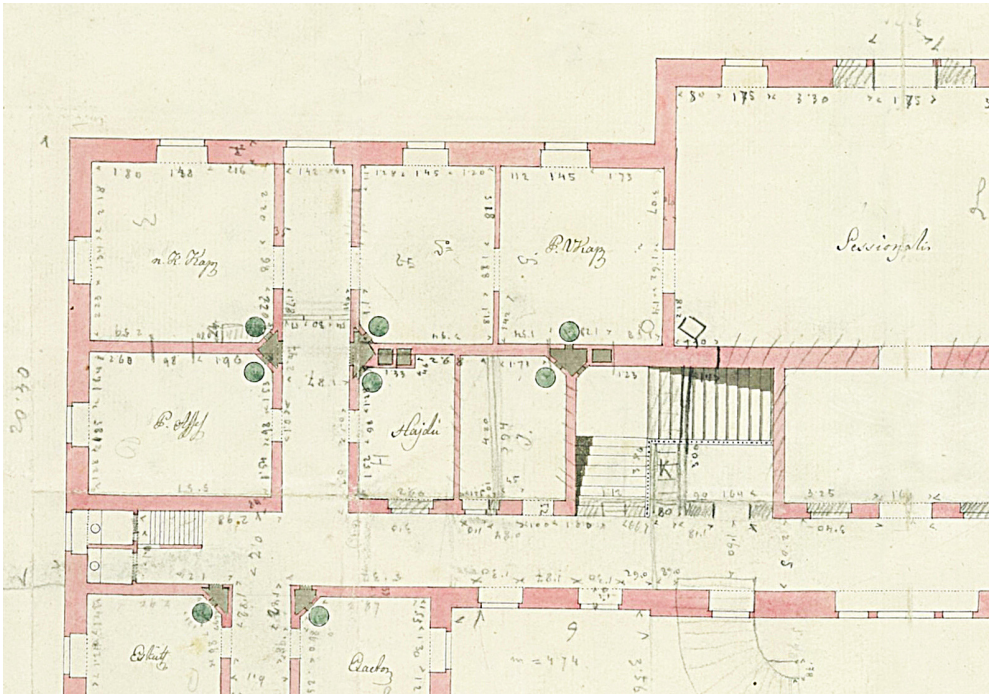

A székház földszinti alaprajza MNL JNSZML Tervtár V. 84.

Földszinti alaprajz (részlet)

si követküldés jogát. A Jászkun Kerület immár autonóm közigazgatásának központja egészen 1876-ig az Invalidus-ház földesurasága idején emelt jászberényi székház lett. Egy 19. század eleji, két emeletre vonatkozó felvételi rajzon, amely Franz Krahselik építőmester kezétől származik, olvasható az egyes helyiségek rendeltetése. (MNL JNSzML. Tervtár. V. 84. „*A Nemes Kerületek Curiális Házának Rajzolatjai.*” – Franz Krahselik, 1829.) A tervrajz tehát már az 1827-es átépítés utáni térkiosztásról árulkodik. Jól látható a rajzon, hogy mely terek adtak helyet a kerület tisztviselői és azok hivatalai, segédhivatalai számára. Hogy elhelyez-

A székház emeleti alaprajza nagyítva (részlet)

hessük e hivatalokat az épületben, sorra kell vennünk azokat. A redempció utáni közigazgatási szervezet felépítésének Bánkiné Molnár Erzsébet szentelt monográfiát (*A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876.* Debrecen 1996.), amely elsődleges segítségünk volt a hármas kerületi igazgatás hivatali szervezetének megismerésében.

A Jászkun Kerület közgyűlése (*Generalis Congregatio*) középszintű igazgatási szervként működött; leginkább a vármegye gyűléseinek felelt meg, noha mind összetételében, mind működésében eltért attól. Az összerületi gyűléseket a székház emeleti nagytermében (a tervrajzon: *Sessionalis*) a nádori főkapitány vagy annak távollétében a vicekapitány elnökletével tartották. A főkapitány az igazgatás kérdéseiben a nádor személyét képviselte, kinevezése élethossziglan tartott, akárcsak az alkaptányé. A gyűlésen a kerületek helységeinek küldött-

ségei (általában a főbíró és a nótárius), az összkerületi és az egyes kerületek tisztségviselői (a vicekapitány és a három kerületi kapitány), valamint a nádori táblabírák (vagy esküdtek) vettek részt. Ez az emeleti tanácssterem már az 1780–82-es átépítéskor elkészülhetett. A negyedévente összehívott közgyűlések több napig tartottak, a népes küldöttségek ellátását pedig a székháznak kellett megoldania. Az alapvetően gazdasági rendeltetésű déli épületszárny földszintjén működött a konyha, illetve itt kapott helyet az étkezőként szolgáló kisterem és az élelmiszerraktár (a tervrajzon: *Kis Szála v. Ebédlő és Speisz*). A küldötteket a város vendégfogadóiban szállásolták el, míg egy 1829-es felvételi rajzról kiderül, hogy a nádori főkapitány „rezidenciája” közvetlenül a székház mellett, a főtéren állott. Mivel őt a nádor nevezte ki, nem helyi származású volt. A nádori főkapitány és az alkapitány hivatalai az emeleti nagy tanácssterem két oldalán, abból nyíló szobákban helyezkedtek el (két-két szoba a tervrajzon: *P. Fő Kap.* és *P. VKap.*).

A közgyűlések közötti időszakban az azokat előkészítő ún. kisgyűléseket rendszeresen tartották. Ennek elnöke a vicekapitány volt, és részt vettek rajta az egyes kerületek kapitányai. A kiskun, a nagykun és a jáász kapitány számára külön helyiséget tartottak fenn az épületben. A kiskun és a jáász kerület kapitánya a földszint két homlokzati sarokszobájában míg a nagykun kapitány az emelet déli homlokzati sarokszobájában tartotta hivatalát.

A végrehajtó szervek hivatalai is a székházban működtek. Az összkerületi közgyűlésen választották meg (három évre) a kerületi jegyzőt (*districtualis notarius*), a kerületi adószedőt (*generalis perceptor*), az ügyészt (*fiscalis*), a levéltárnokot (*cancellarius*) és a számvevőt. A kerületi adószedő hivatala az északi oldalszárny földszintjén működött két segédhivatalával, a házi pénztárnokkal és az egyes kerületek adószedőjével, valamint három pénztárhelyiséggel (öt helyiség a tervrajzon: *G. Perceptor, C. Cassa, C. Cassa, D. Cassa, D. Perceptor, C. Percep.*). Az ügyész hivatala a földszint egy homlokzati termében, a főjegyző és az aljegyző az emelet északi sarokszobájában és a mögötte elhelyezkedő szobában volt. Szólnunk kell még a déli oldalszárny emeletén elhelyezkedő irat- vagy levéltárról: a levéltáros hivatala (a tervrajzon: *Cancellarius*) és az irat kibocsátó iroda (*Expeditio*) külön szobákban működött ebben a szárnyban.

A kerületi igazságszolgáltatás legfelsőbb szerve (is) a közgyűlés volt. Az itteni ítélőszéket kezdetben négy esküdt (kettő a jáász kerületből és kettő a kun kerületekből), később öt nádori táblabíró (*palatinalis assessor*) részvételével tartotta a nádori főkapitány. Az esküdteket kezdetben a gyűlés választotta három évre, később a nádori főkapitány nevezte ki táblabírokat. A székházban az öt nádori táblabíró és további három esküdt hivatalai elszórtan, de többnyire a földszinten helyezkedtek el.

Hajdúkból álló őrségek álltak a kapualjat övező helyiségekben, illetve a fő- és alkapitányi hivatalok és a kerületi pénztár előtt. A földszinten kapott még helyet a kerületi orvos és egy másik szakalkalmazott, a kerületi mérnök szobája (a tervrajzon: *Doctor, Ingenius*). A tervek datálását segítheti, hogy az 1813-ban megszüntetett erdőfelügyelői hivatalnak nem volt szobája az épületben: ezzel a hivatallal a terveket készítő Rablnak nem kellett számolnia.

Rabl Károly és Jászkun Kerület Székházának átépítése(i)

Legvégül essék néhány szó arról az építőmesterről, akinek munkája komoly nyomot hagyott a Jászkun Kerület Székházának ma is látható képén, és aki a 18. és 19. század fordulója hazai építészetének egyik legfontosabb szereplője volt. Míg Martinelli nem sok megbízást

teljesített a Magyar Királyság területén, Rabl Károly (1746–1828) annál többet: a korabeli Duna-Tisza közének és Tiszántúlnak talán legtöbbet foglalkoztatott mestere volt. Rabl Károly (a forrásokban: *Karl Rabl*, *Karl Joseph Rabl*, *Carolus Rabel*) 1746-ban született a dél-morvaországi Frainban (ma: Vranov nad Dyjí). Tanulói éveiről nincsenek információi a kutatásnak, de azokat feltehetően Morvaországban – szintén építőmester apja műhelyében – majd a terület központjában, Brünnben végezte. 1773-ban már Magyarországon dolgozott: az ugyancsak morva származású Jung József (1734–1808) pallérja volt 1780-ig. Már első magyarországi munkája Jászberény városához kötötte, a Jung által tervezett és kivitelezett Nagyboldogasszony templom új főhajójának építését ő vezette. 1772-ben földrengés rázta meg a várost, amelynek következtében a Mayerhoffer András (1690–1771) pesti építőmester által emelt tornyot nem, de a korábbi főhajót le kellett bontani, és újat kellett emelni. Ez a munka állandó jelenlétet követelt, tehát Rabl 1773 és 1780 között biztosan a város lakosa volt. 1780-ban meghalt az itáliai származású Quadri Kristóf gyöngyösi kőműves- és építőmester. A helyi viszonyokat jól ismerő Rabl ebben az évben telepedett le Gyöngyösön, ahol élete végéig működtette műhelyét. Halálakor a város nagy tiszteletben álló polgára volt, műhelye hús segédet foglalkoztatott, amelynek vezetését Rabl halála után fia vette át. Az, hogy a szintén építész fiú a keresztségben (1788-ban) ugyancsak a Károly nevet kapta, nem könnyíti meg a művészettörténeti kutatás dolgát: nagyjából 1810 utántól ő is szignálhatta egyes épületek terveit. A Jászkun Kerület Székházának 1827-es átépítését még valószínűleg apja irányította, aki talán megérte a munkálatok befejezését is, mielőtt 1828. április 16-án nyolcvanhárom

*A kiskunfélegyházi egykori Kiskun Kerületi Székház
(ma: Kiskun Múzeum) homlokzata*

pesti építőmester által emelt tornyot nem, de a korábbi főhajót le kellett bontani, és újat kellett emelni. Ez a munka állandó jelenlétet követelt, tehát Rabl 1773 és 1780 között biztosan a város lakosa volt. 1780-ban meghalt az itáliai származású Quadri Kristóf gyöngyösi kőműves- és építőmester. A helyi viszonyokat jól ismerő Rabl ebben az évben telepedett le Gyöngyösön, ahol élete végéig működtette műhelyét. Halálakor a város nagy tiszteletben álló polgára volt, műhelye hús segédet foglalkoztatott, amelynek vezetését Rabl halála után fia vette át. Az, hogy a szintén építész fiú a keresztségben (1788-ban) ugyancsak a Károly nevet kapta, nem könnyíti meg a művészettörténeti kutatás dolgát: nagyjából 1810 utántól ő is szignálhatta egyes épületek terveit. A Jászkun Kerület Székházának 1827-es átépítését még valószínűleg apja irányította, aki talán megérte a munkálatok befejezését is, mielőtt 1828. április 16-án nyolcvanhárom

éves korában Gyöngyösön meghalt. (Az 1829-ben született felvételi rajz legalábbis már kész épületről árulkodik.)

Érdekes és – a források feltárásának hiányában – eddig tisztázatlan kérdése a kutatásnak, hogy volt-e köze Rablnak a kerületi székház 1780–82-es átépítéséhez. Több okunk van azt hinni, hogy a válasz igen. Rabl ugyanis több hasonló világi épület építésében és átalakításában vett részt a 18. század utolsó két évtizedében. Az ő tervei szerint épült fel 1782–83-ban a (provinciális) klasszicizáló késő barokk stílusjegyeit viselő, kétszintes, középrizalitos gyöngyösi városháza. Rabl készítette a korábban leégett kiskunfélegyházi Kiskun Kerületi Székház (ma: Kiskun Múzeum, újjáépítésének és bővítésének terveit 1793-ban. Nem tartjuk tehát kizártnak, hogy a Jászkun Kerület Székházának 1780–82-es bővítését is már Rabl irányította, s magyarországi világi építészeti megbízásai közül ez volt az első. Ezen kétszintes, középrizalitos épületek a korabeli megyeházák építészeti képéből merítették formakincsüket. A Jászkun Kerületi Székház új külsője is a Hármaskerület vármegyékkel való egyenrangúságát hirdette.

Rablnak az első átépítésben való aktív részességét igazolhatja az is, hogy már a 18. század végén a Hármaskerület építómesterei címét viselte, s ennek okán a kerületekben minden fontos megbízást ő és műhelye kapott. Rabl szakmai portréjáról a legtalálhatóbb leírást, a morva mester hazai munkásságát körvonalazó Bibó István adta: „*vállalkozó típusú, egzisztenciáját kivitelezési működésére alapozó, de a tervezéshez is értő, saját ízléssel és saját művészi igazodással is rendelkező mester volt.*” Remek üzleti és kapcsolatépítési képességeinek köszönhetően építészeti monopolhelyzetét a Hármaskerületben, az egri érsekség területén és Gyöngyös városának környékén. Tervezője és kivitelezője volt a kisújszállási, törökszentmiklósi, gyöngyösi és kunszentmiklósi református, a gyöngyöshalászi, kiskundorozsmai, jászsószentgyörgyi, kiskunmajsai katolikus, a karcagi görögkeleti templomoknak és a gyöngyösi zsinagógának. Pályája csúcspontján, 1808-ban bízták meg a Péchy Mihály által tervezett debreceni református nagytemplom építésének vezetésével. A templom mai képe Rablnak is köszönhet egy keveset: az ő szakvéleménye alapján nem épült fel a – túl magas költségeket és építészeti kockázatvállalást igénylő – kupola, és minden bizonnyal az ő elképzelései nyomán épült a templom két tornyát összekötő frontgaléria. Műhelye huszonegy hidat emelt, köztük a Jászberény központjában álló Kőhidat is (1805–1806). Mindezek jól mutatják, hogy Rabl Károly ismert és elismert építész volt a régió számára, Jászberény központjának kialakításában pedig elvitatlan érdemeket szerzett.

A mester „kézjegyét” viseli magán a Jászkun Kerületek Székháza, amelynek 1827-es átalakításait ő vezette. Az épület képén az 1888-as átalakítás már csak „rontani” tudott, de az így is megőrizte klasszicizáló külsejét. Történetünk tehát nem lehet teljes e páratlan életút bemutatása nélkül, és annak hangsúlyozásával, hogy a város egyik legszebb történelmi épületét Anton Erhard Martinelli mellett Rabl Károlynak is köszönheti. A székház immár több mint kétszázötven éve a város központi terének díszjele. A Székház előtti téren ma az 1995-ben, a redempció 250. évfordulóján felavatott *Korsós lány kútja* áll. E két monumentum egymással szemben állva, mégis egymással karöltve „emlékezik”, és emlékezteti az arra járókat a jászkun kerületek egykori autonómiájára.